

AYTƏN HEYBƏTOVA*

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SƏRBƏST ŞEİR ƏNƏNƏSİNİN YARANMA VƏ İNKİŞAF TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Məqalədə sərbəst şeir janrının təşəkkül tarixinə nəzər salınır və ilk sərbəst vəznli şeirin mənbəyi haqqında mülahizələrdən bəhs olunur. Azərbaycan poeziyasında sərbəst vəznin təşəkkülü prosesi şərti olaraq iki mərhələyə ayrılır. Bu mərhələlərə və onun nümayəndələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Hər iki mərhələdə yaradılmış poetik nümunələr tədqiqata cəlb olunaraq müəlliflər haqqında qısa araşdırmalar təqdim olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, araşdırma, şeir, müasir, mərhələ

Giriş

60-cı illərin “yeni nəsr”, “yeni nəsil” təsəvvüründə formalaşan ədəbiyyat konsepsiyası ədəbi meyl və axınların milli özünüdərk və milli özünüdərk formulasına yüklənməklə fərqli bir konseptə köklənməsi ilə səciyyələnir. 80-ci illər bütün fakturası ilə bu düşüncədən qaynaqlanmaqla həm də yeni-yeni istedadların timsalında özü ilə bağlı təsəvvürləri də formalaşdırdı. Daha doğrusu, ədəbiyyatın “60-cı illər” və ədəbiyyatın “80-ci illər” dönməsinin müəyyənlik spektrlərini bir bütöv olaraq ortaya qoydu. Burada 60-cı illərin etnokulturoloji təfəkkür paradigmasından 80-ci illərin özünəməxsusluğuna qədər bir çeşidlilik, həm də mükəmməllik formulu faklaşır.

1. Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst şeir ənənəsinin ilkin mərhələsi

Sərbəst şeir, adın ehtiva etdiyi təsəvvür həm də onun özünəməxsusluq tipologiyasını ortaya qoyur. Heca və əruz sistemlərində olan mükəmməllik, janr və vəzn texnologiyası bir bütöv olaraq müəyyənlikli (həm də oturuşmuş) sistemlə faklaşır. Sərbəst vəzndə bunun özünəməxsusluğu vəznin adındakı sərbəstliyə (heca və qafiyələnmə prinsipinə) əsaslanmaqla, həm də sərbəst olduğu qədər daxili bir nizama köklənir. Daha doğrusu, şeirin ölçü, bölgü, qafiyə sisteminin özünəməxsus anatomiyası mətnin sərgilədiyi məzmununda müxtəlif səviyyələrdə reallaşır. İki-üç misradan bir və ya bir neçə misrada ardıcılıqla qafiyələnmə nümunələri var ki, bunlar hamısı həm də məzmun yaratma xüsusiyyəti ilə özünü göstərir. Misraların fonopoetik, morfo-poetik, sintaktik unikallığında aparılan modelləşdirmə artıq şeir mühitində mükəmməl bir əlvanlıqla, bədii poeziya arsenalının mahiyyətinə öz töhfələrini verməklə şərtlənir. Sərbəst şeirin özünün struktur formulasında nəzərə çarpan misraların sıralanması, heca sayı, qafiyələnmənin ümumi mənzərəsi hansısa bir ideyanın, məzmunun uğurlu çatdırılmasına xidmət edir. Janr özünəməxsusluğunda boy göstərən bütün fiqurlar mahiyyəti, sənətkar imkanlarını sərgiləyir. M.Cəfər şeirimizin vəznindən danışarkən onu mərhələlər baxımından izah edir: “Məsələn, xalq şeiri mərhələsi, şairin aşığından və xanəndədən ayrılması mərhələsi, sərbəst şeir mərhələsi və s.”. Şeir ümumiyyətlə milli ruha, etnopsixoloji düşüncənin ümumi genetik kodlarına, dilin təbiətinə bağlanır. K.Paustovski yunan ədəbiyyatını böyük simalarından olan Homer haqqında söhbət açarkən “İliada” əsərinə istinad edir və vurğulayır ki, “Homer ilk dəfə “İliada” əsərində vəzndən istifadə etmişdir. Bu vəzn, başqa sözlə “İliada”nın ölçüsü heksometrdir. Heksometrlə misralar doqquz qısa, beş uzun hecaların birləşməsi əsasında yaranır. Homer dəniz kənarında oturaraq şeir qoşmuş və onun ölçülərini sahilə çarpan dalğaların səsinə tabe etmişdir. Homer dalğanın fasiləsi arxasınca gedərək özünün şeir ölçüsünü yaratmışdır. Homer heksametri dənizdən götürür” (10). V.A.Nikonov özünün “Şeir və dil” məqaləsində K.Paustovskinin bu fikrini əfsanə adlandıraraq yazır ki, “İliada”nın heksametri qoşulanda şeir artıq uzun bir

inkişaf yolu keçmişdir. Ona görə də həmin şeir ölçüsünün yaranması dəniz dalğalarını təqlidlə əlaqədar deyil, şeirin uzun əsrlərdən bəri inkişafının nəticəsidir” (9, 32).

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində sərbəst vəzn müxtəlif səpkili təhlillərin predmeti olaraq, həm də ciddi fikir ayrılıqlarına yol açmışdır. Sərbəst şeir təsəvvürünün formalaşdığı düşüncədən çıxış edərək hər cür nəzm nümunəsini poetik fikrin uğuru kimi qələmə verilməsi tendensiyaları həmişə tənqid və etirazla qarşılanmışdır. Sərbəst şeir sahəsində yaranan mübahisələr haqlı və təbii idi. Belə ki, 1920-1930-cu illərdə formalizm mövqeyindən yanaşma meyilləri bir tendensiya olaraq nəzərə çarpsa da, ədəbi-nəzəri fikir ona biganə qalmadı və özünün mövqeyini nümayiş etdirdi. Sərbəst şeirin özünün mətn strukturu, mükəmməl dinamikası heç də vəznisizlik təsəvvürünə gəlmir, əksinə bədii mətnin özünün mükəmməllik (uğurluluq) mexanizminə (şeirin alınıb-alınmaması məsələsinə) bağlanır. Çünki sərbəst şeirin tipologiyası, mətn axarındakı detallar, mənzərələr, təsvir və ifadə vasitələri yaradıcı istedadının sayəsində nizamlanmaqla mükəmməllik qazanır. Bədii mətnin harmoniyası bütün komponentləri ilə sənətkar idealına bağlanır və onu çatdırmağa xidmət edir.

Sərbəst şeirin Azərbaycan poeziyasında milli özünəməxsusluq formulası əski düşüncədə olanlardan öz qaynağını almaqla XX əsrdə yeni sferaya daxil olur. Yeni tarixi şəraitdə, ədəbi meyl və axınların yaradıcılıq axtarışlarında yeni məzmun və mahiyyət kəsb etməsi təsəvvürü ilə fəlakətləşir. Müasir ədəbiyyatda bu tendensiyanın diaxroniyasında Nazim Hikmət və V.Mayakovskidən gələn təsirlər də az deyildir. Məsələn, 1927-ci ildə Bakıda N.Hikmətin “Günəşi içənlərin türküsü” adlı ilk şeirlər kitabı çap olundu və inqilabi poeziya nümunəsi olaraq böyük əks-səda doğurdu. Oradakı coşqun ahəng, rəvan ritm, mətn modelləşməsinin özünəməxsusluq funksiyası sonrakı mərhələ üçün güclənən tendensiyanı müəyyənləşdirdi. Ayrı-ayrı şeirlərdə özünü göstərən coşğu, emosional ekspressivlik, tükənməz güc, enerji geniş oxucu auditoriyasının marağına səbəb oldu. Mikayıl Rəfili, Əli Nazim, Rəsul Rza ilə sıx əlaqələr onların bədii sferada da yaxınlığının təminatçısına çevrilmişdir. Məsələn, M.Rəfilinin mövzuları sadə həyati faktların ümidverici ruhani məzmununu, həm də sərbəst şeir formasında poeziyaya gətirdikləri gələcəyə ünvanlanması ilə səciyyələnirdi. Bunlar bir növ poeziya məkanının mahiyyətindən və mühitin sənətin qarşısına qoyduğu tələblərdən, yeni düşüncə modellərinin yaradılması ehtiyacından doğmuşdu.

Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst şeir ənənəsinin tarixi təcrübəsi və genetik qaynağı ilkin yaradıcılıq təsəvvürlərinin və epos mühitinin janr səviyyəsinə bağlanmaqla öz mahiyyətində bir mərhələni səciyyələndirirsə, onun ikinci sferası XX əsrin zəngin yaradıcılıq axtarışları ilə müəyyənləşir. S.Vurğun, M.Müşfiq, M.Rəfili, O.Sarıvəlli, R.Rza və başqalarının şəxsinə şeirin keyfiyyət dəyişmələri ədəbi-mədəni prosesin 60-cı illərə və ondan sonraya gedən axarını bir istiqamət olaraq ortaya qoyur. S.Vurğunun “Qanlı bazar”, “Hərəkət”, “Raport”, “Fənar”, “Ölən şeirlərim”, “Şeir və xaltura” (8), O.Sarıvəllinin “Atamın oğlu”, “Daşsız qəbirlər”, “Xram uçur”, “Ürəklərdə yanan işıqlar” (7), M.Rəfilinin “Dünya paralanırkən”, eləcə də “Durna” şeirlər kitabına toplanan poetik örnəklər (1936) və s. sərbəst şeir təcrübəsinin təkamül mənzərəsini müəyyənləşdirir. R.Rzanın “şerimizin arıdılmamış budağı” adlandırdığı M.Rəfili həm də sərbəst şeirin nəzəri-estetik prinsiplərini məqalələrində (“Sərbəst şer haqqında ilk söz” (6) məqaləsində (1929) sistemli açmaq yolunu tuturdu. M.Rəfilinin məqalələri həm də ciddi mübahisələrə, fikir ayrılıqlarına yol açdı. Burada əsrlər boyu işlənmiş vəzndən imtinadan, qafiyəyə üsyana qədər olan mülahizələrin birmənalı qarşılanması mümkün də deyildi. Çünki poeziyanın tarixi ənənəsi, sənət prinsipi həm də etnokulturoloji mühitin bədii-estetik təfəkkür intelleksiyasının göstəricisidir. Şeirin daxilən zənginləşməsi, yeni forma və məzmun axtarışları, nitq janrlarının mövcudluğu və yaranması isə təbiiidir.

“Sərbəst şeir haqqında ilk söz” məqaləsini sərbəst şeir nəzəriyyəsinin başlanğıcı” kimi təhlilə gətirənlər onun bədii-estetik prinsipləri məsələsinə də həssaslıq göstərirlər. M.Rəfilinin “biz sərbəst şeirçilər, heç bir zaman buna şübhə etməmişik ki, öz ədəbi reformamızı yalnız kəskin bir mücadilə ilə keçirə biləcəyik” (6, 78) qənaəti mahiyyətində mübahisələrə şərait yaradırdı. Bu sərt sənətkar mövqeyi idi. Çünki M.Rəfilinin “biz yeni bir şeir, hər hansı formal şərtlərdən uzaq və sərbəst, yalnız sənətkarın duyduğu, anlağı və mədəni səviyyəsinə tabe bir şer vücuda gətiririk və gətirəcəyik” (6, 77) mülahizəsi bir istiqamətdə ənənəyə etiraza bağlanırdı. Təhlillərdə inqilabi keyfiyyət və inqilabi pafos məsələsi daha çox diqqət önünə gətirilirdi. Həm yazdığı poetik örnəklərlə və həm də nəzəri konsepsiyasını verməyə çalışdığı məqalələrlə M.Rəfilisi sərt mövqə sərgiləyirdi. M.Arif isə bütün bunlar fonunda yazırdı ki, “...buradakı ürəkaçıqlığı, fikir müstəqilliyi, hüzn və kədər buludları arasından parıldayan nikbinlik, həyat və mübarizə eşqi, yeniliyə, yüksəlişə qızgın bir meyl, formadakı cəsarətli sərbəstlik, eşidilməmiş bakir məcazlar, təşbehlər... bütün bunlar Rəfilinin poeziyasını əsil poeziya sferasına daxil edir” (3, 78). M.Rəfilinin “Mədəni ədəbiyyat yolunda” məqaləsi də (“Gülən adam” imzası ilə “Pəncərə” kitabında çap olunmuşdur) sərbəst şerin ümumi nəzəri konsepsiyasını ortaya qoymaq baxımından ciddi təsəvvür formalaşdırır.

2.Yeni ədəbi nəsil tarixi ənənənin davamçısı kimi

Altmıncı illər nəslinin istedadlı nümayəndələrindən olan xalq yazıçısı Anar yazır: “Ədəbiyyatşünaslığımızda “60-cı illər nəsl” artıq qəbul olunmuş bir anlayışdır. Mən də yazılarımda dönə-dönə bu ifadəni işlətmişəm. Ancaq mənə elə gəlir ki, həmin ifadə bir qədər dəqiqləşdirilməlidir. Söhbət müasir ədəbiyyatımızın mahiyyətə yeniləşməsindən gedirsə “60-cılar nəsl yox”, “60-cı illər ədəbiyyatı” deyimi daha dürüstdür. Çünki 50-ci illərin ikinci yarısı və 60-cı illərdə şeirimizdə, nəsrimizdə, dramaturgiyamızda, tənqidimizdə yeni ruh, yeni üslub, həyata, cəmiyyətə yeni baxış bucağı, gerçək insan taleləri və xarakterləri gətirmiş əhli-qələmlərin əsas qismi yeni ədəbi nəslin nümayəndələri idisə, bir qismi də ədəbiyyata daha əvvəl gəlmiş, amma yaradıcılıqları məhz 50-60-cı illərdə yeni keyfiyyət kəsb etmiş təcrübəli sənətkarlar idi” (2). Doğrudan da məsələnin mahiyyətinə diqqət yetirdikdə 60-cı illər ədəbiyyatının ehtiva etdiyi mənzərə daha geniş spektrli yanaşmaları gərəkli edir. Burada dövrün özünün ümumi ruhuna bağlanan müxtəlif sənətkarlar nəslə əhatələnir. Onların dünyagörüşündə, yaradıcı ruhunda, bədii-estetik düşüncəsində nəzərə çarpan fərqli yanaşma və fərqli baxış konsepsiyası, eləcə də fərqli ifadə üsulları diqqət önünə gəlir.

60-cı illərdən Rəsul Rza daha çox sərbəst şeirdən istifadə etmiş, məqalələrində və bəzi şeirlərində (“Ənənə”, “Şeir vəznə və məhəbbət haqqında dastan”, “Qafiyə”, “Yeni söz”, “Nəzirə”) bu ölçünün imkanı təsiri və sərbəstliyi barədə fikirlər söyləmişdir” (5, 226).

Sərbəst şeir mühitində sənətkar imkanlarının və çatdırma üsullarının rəngarəngliyi, həm də onun janr səviyyəsində əldə etdiyi uğurlara bağlanır. Fikrin və məzmunun yaratdığı ritm sərbəst şeirdə çoxcəhətli (həm də çoxşaxəli) yön və istiqamətlərlə, enmə və yüksəlmələrlə bədii mətnə əlavə ovqat gətirir. Sözlün sözə, fikrin fikrə hopması, sintaktik səviyyənin geniş mündəricəsi ilə faktlaşır və bədii axarda misralararası, sözlərarası fasilələr bir növ məzmun yaradıcı funksiya daşıyır. Bütün bunlar Azərbaycan poeziya mühitinin invariantlarını aydınlaşdırmaq, genetik ampluasında özünü göstərən məzmunun sxemlərini müəyyənləşdirmək üçün mükəmməl fakt rolunu oynayır. Paşa Qəlbınur poeziyasının daxili dinamikası dil imkanlarına və fikrin obrazlılıq səviyyəsinin aparıcılığına əsaslanır. Onun yaradıcılığının ümumi sistemi ədəbi-nəzəri təfəkkürdə müəyyənləşmiş sərbəst şeir qanunauyğunluğuna hesablanmaqla bədii mətnin özünün ortaya qoyduğu bütövlüklə faktlaşır. Çünki “sərbəst şeir tamam sərbəstlik, vəznəsizlik, misraları necə gəldi qafiyələndirmək, qırmaq və səpələmək deyildir.

Sərbəstlik vəznin poetik imkanlarından yaradıcı, fikrin hərtərəfli açılmasına uyğun sərbəst istifadə deməkdir. Çünki sərbəst şeirin mürəkkəb xüsusiyyətləri, daxili poetik qanunauyğunluqları vardır. Burada ahəng, daxili səsləşmənin vəhdəti, ritmik intonasiya, ayrı-ayrı misraların obrazlı, detala, mənzərəyə, müəyyən bir boyaya bədii məna vermək yolu ilə təqdim etmək əhəmiyyətli rol oynayır və poetik ölçünün əsasını təşkil edir” (5, 228).

... İkinci inkişaf mərhələsində sərbəst şeir zamanın ruhunu, əsrin səsini milli zəminə malik poetik bir qüvvətlə əks etdirdiyindən, o gənc yaradıcı qüvvələrin diqqətini cəlb edir və poeziyada öz mövqeyini gündən-günə möhkəmləndirirdi..” (1, 53). 60-cı illərdə sərbəst şeir Rəsul Rza ilə yeni sferaya daxil olur və bütün poetexnoloji struktur konseptləri ilə güclənən tendensiyanın müəyyənlik fəlsəfəsini dikte edir. Məqalə və bəzi şeirlərində (“Ənənə”, “Şeir vəznə və məhəbbət haqqında dastan”, “Ənənəçi donuz”, “Qafiyə”, “Yeni söz”, “Nəzirə”) müxtəlif səpkili (hətta bəzən mübahisələrə yol açacaq) fikirlər söyləmək yolunu tutur. R.Rza “Kanonları pozaraq” məqaləsində vurğulayır ki, “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanındakı şeir parçalarının hamısı sərbəstdir və bu şeirlər sərbəstin ulu babası kimi gəlib bizə çatmışdır.

50-60-cı, eləcə də 70-80-ci illər ədəbiyyatda yeni yazarlar nəslində mühüm bir hissə R.Rza üslubuna və onun həmin illərdə adı ilə bağlanan xətdə köklənir. Ə.Kərim, F.Qoca, F.Sadiq, M.Araz, A.Abdulla, V.Səmədov, R.Rövşən, V.Cəbrayılzadə (Bayatlı Odər), Ç.Əlioğlu, S.Rüstəmzadə, İ.Saleh, V.Əziz, Rövzət, Ş.Aslan, E.Borçalı, A.Kəməli, A.Sadiq, D.Nəsim və bir sıra gənc yazarlar gəlişləri ilə ədəbiyyata yeni nəfəs gətirmiş və etnokulturoloji dəyərlərin ümumi ruhuna köklənməklə ciddi uğurlara imza Bədii forma və üslub özünəməxsusluqlarına köklü böyük ədəbiyyat məktəb və mühit fonunda da meyl və axınları diqqət önünə gətirir. “Bədii forma axtarışlarını təqdir və müdafiə edərkən, əgər biz yeniliyi, yalnız sərbəst şeir formasında görüb, belə bir fikrə düşsək ki, guya minillik tarixi olan vəznli, qafiyəli şeirlər böyük fikirlərin, əsrin böyük problemlərinin bədii ifadəsi mümkündür deyildir, bu da yenə ən azı şeir mədəniyyətinin və, ümumiyyətlə, estetik mədəniyyətin məşhur ənənələrini, klassik irsi inkar etmək demək olardı” (4, 76). Onu da əlavə edək ki, sərbəst şeirin inkişaf dinamikası 30-cu illərdən və daha çox isə 50-60-cı illərdə tendensiyalarla, vəzn mübahisələrinin baş alıb gedən mövqə fərqlilikləri ilə ucu-bucağı görünməyən söhbətlərə yol açır. Hətta bunlar bəzən qeyri-ciddi yanaşmalara, sözcülüyə qədər gedib çıxır. Əslində isə ədəbiyyat bütün zamanlarda, real ədəbi-mədəni axınlarda axtarışları, fərqli özünəməxsusluqları müsbət olan və böyük ədəbiyyatın uğurları kimi qarşılamışdır.

Nəticə

Azərbaycan poeziyasının zənginliyində sərbəst şeir ənənəsinin tarixi-mədəni xronikası və müəyyənləşdirdiyi genoloji sistem etnosun yaradıcılıq təsəvvürünə bağlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan üzün bəri gələnlər və onun müxtəlif dövrlərdə kəsb elədiyi mətn və yaddaş tekstuallığı bütünlükdə çağdaş vəziyyətdə özünü bir tərəf kimi göstərənlərin modelləşmə prosesinin ratifikasiyasıdır. Müsbət olan odur ki, ənənənin sərgilədiyi tarixi təcrübə özlüyündə invariantların, yaddaş konstruksiyasının yeni məkan və yeni mühit amplitudasında mətn paradigmatlarının funksional xarakterinin hərəkətliliyi ilə reallaşır. Ə.Kərim, F.Qoca, V.Səmədov, R.Rövşən, V.Cəbrayılzadə və digərlərinin şəxsiyyətində boy göstərən zənginləşmə tarixi təcrübənin və təkamülün arxitekturalıq səviyyəsində gedişini müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Bakı: Gənclik, 1980, 159 s.
2. Anar. Xalq yazıçısı İsa Hüseynova. “Ədəbiyyat qəzeti”, 7 iyun 1998-ci il.
3. Arif M. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı: Azərnaşr, 1958, 448 s.

4. Cəfərov M. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, II cild, Bakı: Azərnəşr, 1974, 342 s.
5. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU, 2005, 367 s.
6. Rəfilı M. “Gülən adam” imzası ilə. “Sərbəst şeir haqqında ilk söz”, “Maarif işçisi”, 1929, № 1, s.71-78
7. Sarıvəlli O. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II c. Bakı: Azərnəşr, 1974, 252 s.
8. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c. Bakı: Azərnəşr, 1976, 288 s.
9. Никонов В.А. Проблемы восточного стихосложения. 1973,
10. <https://24smi.org/celebrity/5754-konstantin-paustovskii.html#tableofcontents2> Konstantin Paustovski).

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı
E-mail: heybetova_a@mail.ru*

Ayten Haybatova

A REVIEW OF THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE TRADITION OF FREE POETRY IN AZERBAIJANI LITERATURE

The article looks at the history of the free poetry genre and discusses the origins of the first free poetry. The process of formation of free weight in Azerbaijani poetry is conventionally divided into two stages. Special attention is paid to these stages and its representatives. The poetic examples created in both stages are involved in the research and short researches about the authors are presented.

Keywords: *Azerbaijan, research, poetry, modern, phase*

Айтан Гейбатова

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИИ УСТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ТРАДИЦИИ ВЕРЛИБРА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассматривается история жанра свободные стихи и обсуждается происхождение первой свободные стихи. Процесс формирования свободного веса в азербайджанской поэзии условно делится на два этапа. Особое внимание уделяется этим этапам и их представителям. Поэтические примеры, созданные на обоих этапах, участвуют в исследовании, и представлены краткие исследования об авторах.

Ключевые слова: *Азербайджан, исследование, поэзия, модерн, стадия*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 07.01.2021

Son variant 03.03.2021